

Pampus in zicht

Weet je waar het eiland Pampus ligt? Het ligt in het IJsselmeer voor de kust bij Muiden. Tweehonderd jaar geleden wist niemand het. Want toen was het eiland er nog niet. Het eiland is namelijk geen gewoon eiland, het is door mensen gebouwd. Het eiland gebouwd? Inderdaad! Pampus is gebouwd door mensen en dat is wat het eiland zo bijzonder maakt. Het eiland is aangelegd om er een fort op te kunnen bouwen. Om Nederland nog beter te kunnen verdedigen. In 1895 was het klaar.

Inhoudsopgave

1 De geschiedenis.....	3
De ondiepte Pampus	3
De strijd tegen het water	4
De Hollandse Waterlinie.....	5
De Stelling van Amsterdam.....	5
De dreiging van de Wespe.....	7
Het forteiland Pampus	7
De waarde van Pampus.....	8
2 De Unesco lijst van het Werelderfgoed	9
3 De aanleg van het eiland	10
4 Het fort	11
Geheimhouding verplicht	11
Opvang van regenwater	11
Om het eiland heen	11
De symmetrie van het fort	12
Het buitenfort.....	12
De droge gracht.....	13
Het binnenfort	13
Om de twee geschuttores heen.....	14
De communicatie in de commandopost.....	14
De twee geschuttores.....	15
De communicatie met de buitenwereld	15
5 Hoe het vroeger was op Pampus.....	17
Soldaten in opleiding.....	17
Oefenen met de kanonnen	17
De Eerste Wereldoorlog	17
Avondoefening op Pampus.....	18
Het leven van de fortwachters.....	19
Pampus verlaten.....	21

De Tweede Wereldoorlog en daarna.....	21
6 Van wie is Pampus?.....	23
Pampus in bezit van de staat.....	23
Stichting Pampus.....	23
7 Hoe het nu is op Pampus.....	25
De fortwachters.....	25
Maartje vertelt over hun eerste drie winters op Pampus.....	27
Waar zijn de fortwachters de hele dag zo druk mee bezig?.....	28
8 Mensenlevens verweven met Pampus.....	30
Simon Stevin.....	30
Claude Murray.....	30
Jet de Jonge.....	31
9 Om Pampus heen.....	32
10 Begrippen.....	34
Scheepskameel.....	34
Pampus.....	34
Gulden.....	34
Morse.....	35
Dankwoord.....	36

Copyright

Dit werk is gelicenseerd onder een *Creative Commons Naamsvermelding-NietCommercieel-GelijkDelen 3.0 Nederland* licentie, zie voor meer informatie:

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/nl/>

De tekst van deze lesbrief is als pdf te downloaden via de website van Pampus, www.pampus.nl en via de link: www.rosai.nl/Pampus/PampusInZicht.pdf

1 De geschiedenis

De ondiepte Pampus

In het begin van de jaartelling was de Zuiderzee een binnensee en werd het Flevomeer genoemd. In de Middeleeuwen noemde men het Almere. Nog later werd het de Zuyder Zee.

Kaart van Nederland in het begin van de Middeleeuwen (uit de "Grote Historische Atlas" van H. Hettema JR.)

In de 15e eeuw groeide Amsterdam uit tot een belangrijke handelsstad. Over de Zuiderzee konden schepen gemakkelijk vanaf de Noordzee naar de haven van Amsterdam varen.

Nou ja, gemakkelijk... Vlak voor de kust bij Muiden lag een ondiepte in de vaargeul. De schepen die met hun zware vracht soms al wel een jaar onderweg waren en Amsterdam al in zicht hadden, konden daar niet zomaar overheen varen. Daar moesten ze mee geholpen worden. En dat gebeurde met een scheepskameel (zie hoofdstuk 10 Begrippen). Het duurde soms dagen voordat een schip weer door kon varen naar Amsterdam. Tweehonderd jaar lang, van 1602 tot 1799, was de Verenigde Oost-Indische Compagnie een machtig handelsbedrijf. De grote schepen van de VOC voeren vanuit Nederland naar Azië en kwamen terug met exotische waren zoals peper, kruidnagel, koffie en thee. Als zo'n schip van de VOC bij de ondiepte moest wachten tot ze over de ondiepte geholpen werden, verveelden de zeelui zich natuurlijk te pletter. Slimme handelaren kwamen dan met hun bootjes langszij varen om de zeelui drank en vrouwen aan te bieden maar daar moest natuurlijk wel voor betaald worden. Zo joegen de mannen soms in korte tijd hun soldij, hun loon, er doorheen. Omdat

de bazen van de VOC bang waren dat die zeelui niet meer op zeereis mee mochten van hun familie als ze al hun geld op maakten, trakteerden ze zelf de zeelui op de voor Pampus liggende schepen op zeep, drank en vrouwen. Want ja, deze ondiepe vaargeul heette Pampus! Zo ging dat honderden jaren geleden.

Aan de ondiepte Pampus (zie hoofdstuk 10 Begrippen) worden we nog steeds herinnerd door de uitdrukking “Voor Pampus liggen”. Wij bedoelen daarmee dat je niet in staat bent om iets te doen door teveel drank of omdat het te warm is. Want die dronken zeelui die daar voor Pampus lagen te wachten deden verder niet veel! Ook al is de ondiepte Pampus er al lang niet meer, de uitdrukking Voor Pampus liggen gebruiken we nog steeds.

Kaart van Nederland uit 1730 met de ondiepte Pampus links boven het stadje Muiden (uit "Atlas der Atlassen" van Phillip Allen)

Waar komt nu het eiland Pampus ineens vandaan? Dat is een lang verhaal en het beschrijft een bijzonder stuk van de Nederlandse geschiedenis.

De strijd tegen het water

In de Romeinse tijd was Nederland een moerasdelta. De mensen vestigden zich langs de rivieren, zoals de Maas, de Rijn en de zijtakken daarvan. Grote stukken land langs de kust waren moeilijk bewoonbaar. De mensen bouwden dan hun huizen op hoger gelegen grond. En als dat er niet was verhoogden ze de grond zelf om er vervolgens op te gaan wonen. Later werden in Noord- en Zuid Holland veel meren drooggemalen om zo nog meer bewoonbaar land te maken. De duinen werden verstevigd en dijken gebouwd om het land te beschermen tegen overstromingen.

De Hollandse Waterlinie

Wat kun je doen om het land te beschermen tegen invallen van andere landen? Misschien wel het tegenovergestelde. Zorgen dat er tussen jou en de vijand veel water is! Zo ontstond het idee van een waterlinie. In plaats van het water uit de polders te pompen liet men, in geval van nood, het water de polders weer in stromen. Niet te weinig, want door ondiep water kun je waden. Niet te veel, in diep water kun je varen. Een waterstand van 40 tot 60 centimeter bleek precies goed. Met behulp van dammetjes en dijken, gemalen en sluizen wordt het goede waterpeil geregeld. Dit onder water zetten van land wordt inundatie genoemd. Op plekken waar de vijand nog over wegen en dijken die boven het water uit staken het land in kon komen, werden forten gebouwd. Die forten beschermen ook de sluizen waarmee het waterpeil geregeld moet worden. Want de sluizen kan je natuurlijk niet ook onder water zetten.

Een van die verdedigingslijnes is de Hollandse Waterlinie. In het Rampjaar 1672 werd in een hele korte tijd deze waterlinie gebouwd om de Franse troepen van Lodewijk de XIV tegen te houden. Stel je voor, je bent een Franse soldaat. Je trekt zwaar bepakt en bezakt Nederland binnen. Voor je zie je een groot water oppervlak. Zwemmen kun je niet. Dat leerde bijna niemand in die tijd. Misschien kreeg je het commando om toch vooral door te marcheren...want het is wel zwaar werk, dat waden, maar zo diep was het water nu toch ook weer niet? En dan stap je in een onzichtbare sloot. Doodeng en levensgevaarlijk. Het heeft de Fransen toen tegen gehouden. Tot de vorst inviel en een paar duizend soldaten toch over een bevroren strook water over konden steken...Daarna werden zulke doorgangen versterkt met nog meer forten.

De Stelling van Amsterdam

In 1870 en 1871 waren de Fransen en de Duitsers in oorlog, de Frans-Duitse oorlog. Frankrijk verklaarde in 1870 Pruisen de oorlog omdat ze niet wilden dat een Duitse prins (Leopold van Hohenzollern) de koning van Spanje zou worden. Dat voelde voor Frankrijk als een te grote bedreiging. Maar Duitsland versloeg het leger van keizer Napoleon III. Dit werd de ondergang van het Tweede Franse keizerrijk. Frankrijk werd weer een republiek. In 1871 werd Koning Wilhelm van Pruisen uitgeroepen tot Keizer Wilhelm I van Duitsland. In het nieuwe Duitse keizerrijk waren alle Duitse staten verenigd.

Nederland was bang dat Duitsland vroeg of laat ook Nederland zou binnen vallen. Alle verdedigingswerken werden aangepast en verbeterd. De Hollandse Waterlinie werd de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Als je in die tijd de hoofdstad van zo'n klein land als Nederland had ingenomen, dan had je het hele land in je macht. Daarom werd in 1880 begonnen met de bouw van de Stelling van Amsterdam: een 135 km lange ring van forten in een straal van ongeveer 15 kilometer rond het centrum van Amsterdam.

Kaart van de Stelling van Amsterdam

Bestaande forten werden versterkt, nieuwe erbij gebouwd. Overal waren dijken, dammen, sluisen en klepjes om in elk weiland de juiste waterstand te kunnen bereiken. Als je het gebied voor de stelling onder water zette, kon de stad niet meer beschoten worden.

De kracht van de Stelling van Amsterdam wordt gevormd door het stelsel van alle onderdelen samen: de dijken, dammen, sloten, gemalen, sluisen, kazematten, batterijen en forten. En natuurlijk het water. Niet voor niets wordt de Stelling van Amsterdam ook wel een stadsmuur van water genoemd. In 1920 was de stelling klaar.

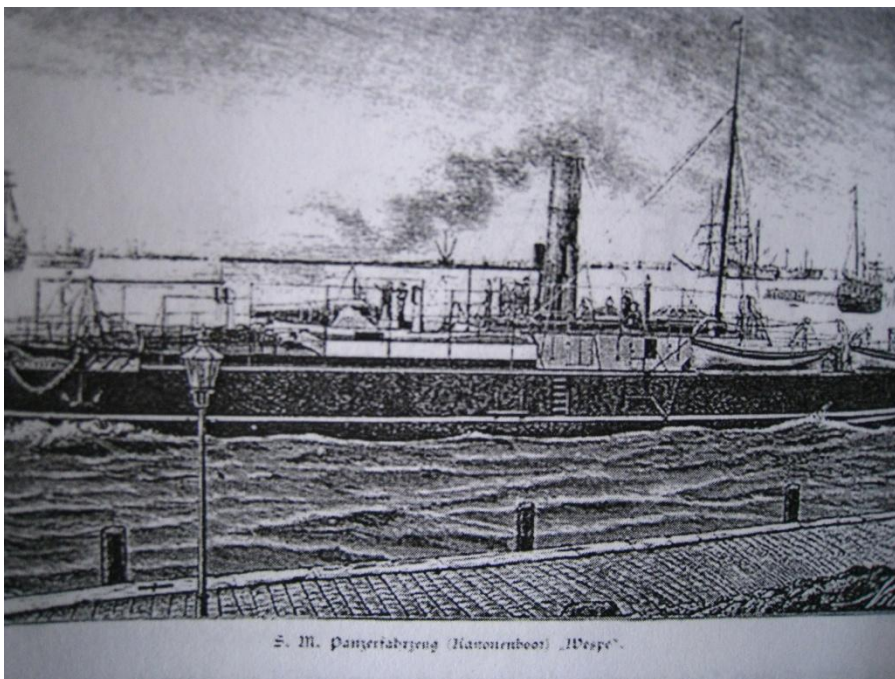
Een tijd lang lag het hart van de stelling in de dierentuin van Amsterdam. In Artis! Daar zat de Militaire Postduivendienst. Die was eerst in de Oranje-Nassaukazerne gevestigd. Maar de duiven vervuilden daar het regenwater dat voor drinkwater werd opgevangen en daarom werden de duiven naar Artis overgebracht. Een luitenant had de leiding over de postduiven. Een duif heeft een heel speciaal richtingsgevoel. Niet dat een duif zomaar overal de weg weet, dat niet. Maar als je een duif naar een andere plek brengt en hem daar los laat, weet hij feilloos de weg terug naar zijn hok te vinden. En als je hem dan ook nog een briefje aan zijn pootje bindt, brengt hij meteen de post mee voor diegene die hem opvangt bij zijn thuishonk. Zo wordt een duif een postduif. Sommige postduiven werden getraind om heen en weer te kunnen vliegen. Die konden dus de weg naar twee thuisplekken vinden. Deze postduiven vlogen af en aan met berichten van postduivenhouders buiten de Stelling van Amsterdam en van mobiele eenheden binnen de Stelling. Het was heel belangrijk. Want als de Stelling toch helemaal ingesloten zou worden door een vijandelijk leger, dan konden de duiven nog wel overvliegen

naar het gebied daar buiten. Zo konden de mensen in Amsterdam op de hoogte gehouden worden van de strijd buiten de Stelling.

De dreiging van de Wespe

Meerdere kanonnen die in de openlucht opgesteld staan en samen een verdedigingswerk vormen, worden een batterij genoemd. Zo'n batterij is ook een belangrijk onderdeel van de stelling. Bij de monding van het IJ werden twee kustbatterijen gebouwd. Een ten noorden van het IJ bij Durgerdam en een op de zuidoever bij Diemerdam. Daar waar het IJ overging in de Zuiderzee, was een strook open water van ongeveer 8 km. De IJmonding leek zo goed genoeg beschermd door de twee kustbatterijen van Durgerdam en Diemerdam.

Of zou Amsterdam vanuit die kant over zee toch aangevallen kunnen worden? Misschien wel... In Duitsland werd in ieder geval hard gewerkt aan een nieuw type kanonneerboot, de Wespe. Een schip van 46 meter lang met een diepgang van maar 3 meter. En een kanon dat wel 9,6 kilometer ver kon schieten. Zwaar geschut en weinig diepgang. Misschien kon dit schip met zijn kanonnen zelfs de ondiepe IJmonding opvaren en zo Amsterdam bereiken... Ook al had de Zuiderzeemarine genoeg goede kanonneerboten om de IJmonding te verdedigen, de komst van de Wespe werd een schrikbeeld voor Nederland.

De Wespe (foto Peter Claesen)

Het forteiland Pampus

Het plan ontstond om voor de kust van Muiden een forteiland te bouwen, precies in het midden van de brede doorgang, bij de ondiepte Pampus (zie hoofdstuk 10 Begrippen). De haven van Muiden kon zo mooi als verbindingshaven dienen voor de militairen die op het eiland gelegerd zouden worden. Dit forteiland kreeg de naam, je raadt het al, Pampus. In 1879 werd het plan voor de bouw in de

Tweede Kamer behandeld. Jonkheer Rutgers van Rozenburg zag het helemaal zitten en bleef flink aandringen dat het forteiland er moest komen. Anderen vertrouwden op de kanonneerboden van de Nederlandse Marine en zagen het nut van het eiland niet in. Na jarenlang discussiëren werd in 1884 het plan goedgekeurd. Misschien omdat het forteiland de Stelling van Amsterdam helemaal compleet leek te maken? In 1887 begon de bouw van Pampus.

Het was niet de bedoeling dat iedereen wist wat er aan artillerie op het fort stond en waar dan wel. Dat moest een militair geheim blijven. Dus toen het eiland tussen 1887 en 1895 langzaam boven de zeespiegel verrees, was het dan ook voor de Muidenaren een raadsel wat er nu precies gebouwd werd. Er zijn ook maar weinig foto's gemaakt. Wel is er een gedetailleerde plattegrond bewaard gebleven van de tweede commandant van de genie uit 1883, van het 'Fort in de Zuiderzee aan het Pampus'.

Speciaal voor het forteiland Pampus werd al in 1893 de 4e Compagnie Vestingartillerie opgericht. In 1895 was het fort klaar en op 20 augustus werd het officieel aan het leger overgedragen. Vanaf dat moment zorgde het Fort Pampus samen met de kustbatterijen Durgerdam en Diemerdam voor de verdediging van de IJmond.

Op het slagveld wil je graag een voorsprong hebben op je tegenstander. Die voorsprong was met de bouw van het eiland misschien toch niet helemaal gelukt. De vier kanonnen op het fort hadden een kortere reikwijdte dan die van de kanonneerboot de Wespe, namelijk 8 kilometer. Ze waren bij dezelfde firma Krupp-Gruson in Duitsland besteld. Wie raakt de ander het eerst? Misschien dat het fort iets meer kon hebben dan een schip op zee? We zullen het nooit weten want zover is het nooit gekomen. Tijdens proefvaarten bleek de Wespe niet tegen hoge golven te kunnen. Het schip was te zwaar en dreigde slagzij te maken. De Wespe was al uit de vaart genomen toen het fort werd opgeleverd.

De waarde van Pampus

Waarom duur doen als het ook goedkoop kan? Daar staan Nederlanders om bekend. Kijk maar hoe we water gebruiken om het land te verdedigen. Komt gratis en voor niets uit de hemel vallen en stroomt zo via de grote rivieren het land in. De bouw van Pampus is een ander verhaal.

Het was een dure investering en niet iedereen was ervan overtuigd dat het echt nodig was. De kosten om het eiland te bouwen bedroegen ongeveer 600.000 gulden (zie hoofdstuk 10 begrippen). De kanonnen en de uitrusting van het eiland bij elkaar kostten bijna 1 miljoen gulden. Dat is nu veel geld maar toen helemaal.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Nederland neutraal. Misschien dat de Stelling er wel aan mee heeft geholpen dat Nederland niet is aangevallen. In die tijd beweerde men wel dat de stelling het sterkste verdedigingswerk in Europa was.

Toen in 1932 de Afsluitdijk klaar was, had Pampus geen nut meer. De grote oorlogsschepen konden niet meer over de Zuiderzee naar Amsterdam varen. De Zuiderzee werd het IJsselmeer.

2 De Unesco lijst van het Werelderfgoed

De Stelling van Amsterdam is uniek want nergens ter wereld zijn er zoveel forten rond een hoofdstad gebouwd. Nederlanders zijn altijd bezig geweest met het bouwen en beheren van waterbouwkundige werken zoals dijken, sluisen, stuwen, gemalen, kanalen en waterkeringen. Het is iets waar Nederlanders goed in zijn. Die kennis is allemaal slim toegepast bij het bouwen van de Stelling van Amsterdam. Omdat het is gebouwd om de hoofdstad te verdedigen in een tijd van dreiging, is de stelling een belangrijk onderdeel van de Nederlandse geschiedenis. Ook bijzonder is, dat het gebouwd is in de overgangstijd van een ouderwetse naar een moderne manier van oorlog voeren. En, de stelling is ook nog eens goed bewaard gebleven.

Al die dingen samen: het traditioneel Hollandse, het historische belang, de markering van een belangrijke overgangsfase en het feit dat alles er gewoon nog staat, waren genoeg om de Stelling op te nemen op de Lijst van het Werelderfgoed.

Misschien zijn de bunkertjes of sluisjes die je soms in de weilanden ziet ook onderdeel van de Stelling van Amsterdam. Nu weet je dat ze niet zomaar op zichzelf staan maar een belangrijk deel zijn van een groter geheel. Ze zijn zelfs een beetje familie van de Eiffeltoren en van de piramiden in Egypte en de Chinese muur. Want die zijn net als de Stelling van Amsterdam ook allemaal Werelderfgoed!

3 De aanleg van het eiland

Daar waar het eiland moest komen, bij de ondiepte Pampus, was de zee niet al te diep, ongeveer drie meter. Daar was de plek ook op uitgezocht. Bij Noordwester storm kon het wel diep worden, soms wel zes meter. Om de getijden en stormen goed te kunnen doorstaan moest het forteiland dus heel stevig zijn.

Met behulp van vaste meetpunten op het land, zoals de kerk van Muiden, werd bepaald waar het midden van het eiland precies kwam. Op die plek werd een werkeiland aangelegd. Een soort houten tafel op palen die twee meter boven het water uitstak. Daarna werd de modder weggebaggerd totdat een stevige zandbodem was bereikt. (De bagger werd weer gestort op plekken waar de Zuiderzee dieper was. En het is zelfs gebruikt voor landaanwinning onder de kust van Durgerdam.) Gelukkig waren er toen al door stoom aangedreven baggermolens om al het werk te doen! Eerst werd aan de buitenkant van die uitgebaggerde ovaalvormige geul een ring van zuiver zand gestort. Dat zand kon natuurlijk gemakkelijk weer wegspoelen. Om dat te voorkomen werd om deze zandring een berm van stortstenen aangelegd. Een dikke kleilaag erop zorgde ervoor dat het zand zelfs niet tussen de stenen door kon wegspoelen. Toen de buitenste laag stevig genoeg was, werd binnenin de ring ook zand gestort. Uiteindelijk kwam er zo een eiland te voorschijn. Een ovaalvormige zandplaat die ongeveer 40 centimeter boven de zee uit stak. Daarop werd ook weer heel veel zand gestort. Al dat zand moest ervoor zorgen dat de ondergrond goed samengeperst werd. Het duurde even voordat dat allemaal voldoende ingeklonken was. Het eiland is 204 meter lang en 125 meter breed.

Op het buitenste gedeelte van het forteiland werd niets gebouwd. De zacht glooiende helling werd met klei bekleed en aan de rand daarvan kwam een zeewering van basaltblokken. Zo'n helling van een vestingwerk noem je het talud. Omdat het talud helemaal open is, is er nergens dekking voor de belegeraars als ze het fort willen bestormen. Zo zijn ze gemakkelijk onder vuur te nemen. En op Pampus werkt het talud meteen ook als waterkering, het zorgt ervoor dat het fort niet onder water loopt...

Eerst werden er nog 4000 heipalen van 11 meter lang de grond ingeslagen. Toen kon de bouw van het fort beginnen.

4 Het fort

Geheimhouding verplicht

Hoe het er precies in het fort aan toe ging, toen het nog een militair verdedigingswerk was, dat weten we niet precies. Dat moest ook geheim blijven. De mensen die er werkten legden een eed van geheimhouding af. Dat namen ze heel serieus. Ferry van der Ven was van 1911 tot 1913 fortwachter op Pampus. Zijn dochter Jacoba vertelde dat haar vader, zelfs toen hij allang gepensioneerd was, niets los liet over het leven in het fort. Wel wist haar broer nog dat hun vader hen in een koude winter gered had. Zij was een peuter van een jaar of drie, haar broer twee jaar ouder. Samen waren ze naar het ijs gaan kijken en op een ijsschots gesprongen. Die dreef langzaam weg van het eiland. Nog net op tijd kon de fortwachter zijn kinderen er vanaf sleuren! Maar wat er allemaal in het fort gebeurde? Daar hadden de kinderen geen flauw idee van. Wat we weten komt door de spaarzame verhalen en ook door het fort zelf: we kennen de indeling en de functie van alle ruimtes.

Opvang van regenwater

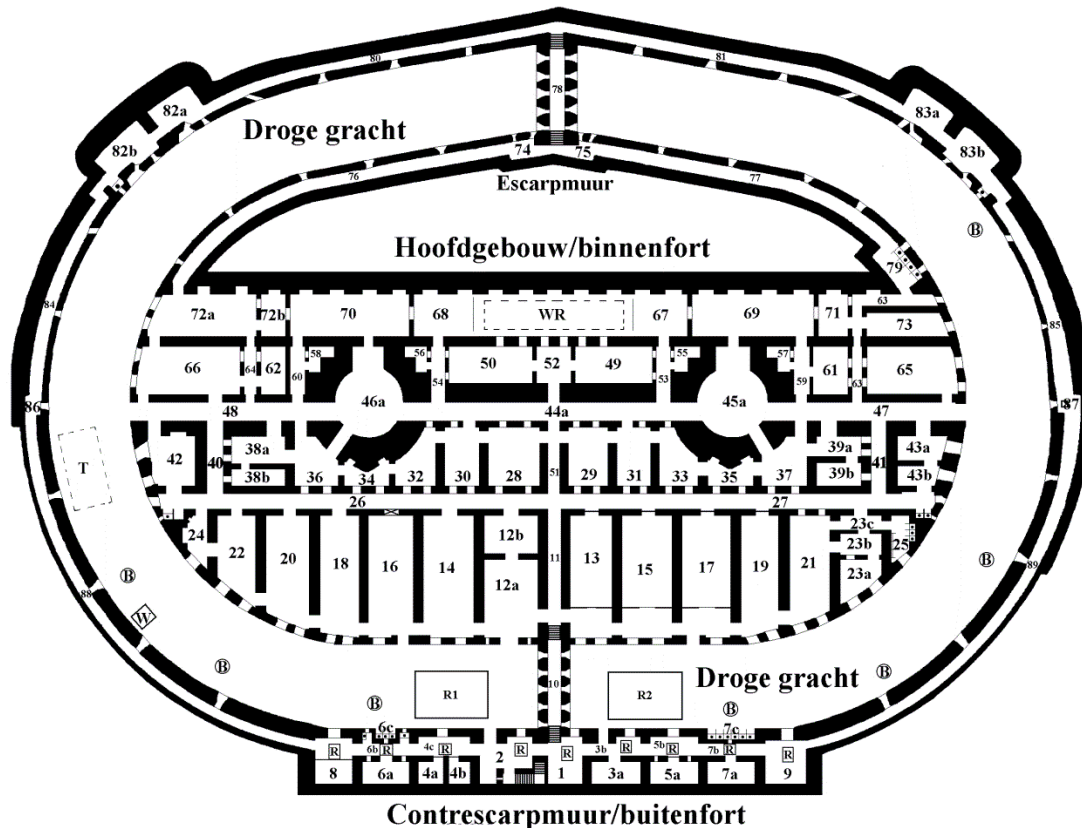
Op het fort was geen waterleiding, geen gas of elektriciteit aanwezig. In tijd van oorlog moest het fort helemaal zelfstandig kunnen functioneren omdat ze niet van het vaste land afhankelijk mochten zijn voor water en elektriciteit. Het regenwater uit de hemel werd op Pampus opgevangen in grote regenbakken. Dat was water om te drinken en water voor de stoommachines. Die stoommachines dreven de dynamo's aan die stroom leverden. De stroom werd gebruikt voor het zoeklicht, de vierbooglampen in de droge gracht en de 180 gloeilampen die de rest van het fort verlichtten. Het regenwater opvangen was dus heel belangrijk. Zo hadden de soldaten water om te drinken, om eten in te koken en om elektriciteit op te wekken. En natuurlijk om zichzelf en de keuken en de andere plekken schoon te houden. Dat was ook belangrijk: als je alles steeds goed schoon maakt krijgen ziekteverwekkers minder kans om zich te verspreiden. Regenwater is zoet en bruikbaar. Het water om Pampus heen was, tot de Afsluitdijk kwam, zout. Daar hadden ze niets aan. Het is niet drinkbaar en ook niet bruikbaar voor de stoommachines. Toen de soldaten in de Eerste Wereldoorlog vier jaar lang op Pampus gemobiliseerd waren, bleek dat de watervoorraad, die in het grote waterreservoir werd bewaard, net genoeg was om het twee maanden uit te houden. Daarom zeggen sommige mensen dat, als Pampus ooit zou worden belegerd, het water de zwakke plek zou zijn geweest. En dat zou zo maar heel goed waar kunnen zijn.

Om het eiland heen

De eerste verdedigingsschil van het fort ligt rondom het eiland. Vlak onder de waterspiegel ligt een ring van scherpe stortstenen. Een boot die op Pampus wil landen vaart zijn romp erop lek. De vijand werd vanuit het noorden verwacht. Aan de zuidkant, de kant die naar Muiden gekeerd is, is een opening in die stenen ring. Daardoor kunnen schepen het eiland veilig bereiken.

De symmetrie van het fort

Wat opvalt, is dat het fort vrijwel helemaal symmetrisch gebouwd is. De westelijke kant (links op de kaart) en de oostelijke kant (rechts) zijn bijna elkaars spiegelbeeld. Zo heb je een westelijke (46a op de kaart) en een oostelijke geschutskoepel (45a).

Plattegrond van het fort (Peter Claesen)

Het buitenfort

Het fort zou je kunnen vergelijken met een kasteel. De buitenkant van het fort, het buitenfort of *contrescarpgebouw*, ligt verzonken aan de binnenkant van het talud. Het bovenste gedeelte van het buitenfort is te vergelijken met een kasteelmuur. Het is een soort weergang rondom het fort met een borstwering op manshoogte. Hierop liepen de soldaten de wacht. Als het de vijandelijke soldaten zou lukken om op het eiland te landen en het talud op te komen, dan werden ze vanaf deze omloop beschoten. Deze omloop is de tweede verdedigingsschil van het fort.

Deze omloop, ook wel *contrescarpmuur* of *contrescarpgang* genoemd, grenst aan de droge gracht. Een ijzeren balustrade voorkwam dat de soldaten daarin konden vallen.

In het buitenfort is nog een gang van waaruit geschoten kon worden. Voor het geval de vijand het talud over had kunnen steken en toch in de droge gracht was doorgedrongen. Deze donkere sleutelgang loopt rondom het fort en heeft schietgaten die uitkijken op de droge gracht. De gang wordt zo genoemd omdat het de vorm van een sleutelgat heeft, smal van onderen en naar boven toe

steeds breder. Op de tekening zie je aan de westkant en aan de oostkant de sleutelgang lopen. Elke kant heeft 18 schietgaten en is ongeveer 225 meter lang. Aan de zuidkant van het buitenfort zijn wat lokaaltjes gebouwd. Een werkplaats, een kantoor van de politie en twee arrestantencellen. Dan de ingang van het fort met het wachtlokaal, een steenkolenbergplaats en nog een smederij.

De droge gracht

De droge gracht is te vergelijken met het kasteelplein.

Stel dat Pampus onder vuur lag, hoe konden de soldaten zelf dan veilig de droge gracht oversteken?

Op de tekening zie je dat de zuid- en noordkant van de droge gracht precies in het midden doorkruist wordt door een gang. In het oorspronkelijke plan van het fort werden deze gangen *beeren* genoemd. Nu noemen we het poternes. Het zijn bomvrije doorgangen met aan elke kant 5 schietgaten.

De sleutelgang, de poternes en nog wat andere plekken van waaruit de droge gracht beschoten kan worden, vormen samen de derde verdedigingsschil van het fort.

In de droge gracht stonden twee vuilnisbakken en onder de vloer van de droge gracht twee grote regenbakken. In beide bakken werd het regenwater verzameld en gefilterd om te drinken. Er waren ook wc's op een rij bij elkaar, dat het privaat werd genoemd. Maar zo privé was het niet. De wc's waren alleen door een stenen schotje van elkaar gescheiden. Op de omloop waren de vredesprivaten. Daar was, speciaal voor de officieren, ook een afgesloten toilet gebouwd.

Het binnenfort

Het binnenfort kun je vergelijken met het hoofdgebouw van een kasteel, daar waar de mensen wonen en werken. Het hoofdgebouw was het hart van het forteiland. Hier leefden de soldaten en hier werden de kanonnen afgeschoten. Dit binnenfort wordt in tweeën gedeeld door de geschutgang. Die gang verbindt de twee geschutskoepels met elkaar.

Aan de zuidkant van deze geschutgang lagen technische ruimtes zoals de telegraafkamer, de machinekamer en de dynamokamer. En de werk- en slaapvertrekken van de commandant en de officieren en de slaapvertrekken van de onderofficieren en de manschappen. De soldaten sliepen met zo'n 30 man in slaapvertrekken waarin 15 stapelbedden stonden. Verder was er nog de ziekenboeg en de officierskeuken. Hier werd voor de officieren een uitgebreidere maaltijd gemaakt en het brood werd er gebakken.

De keuken voor de soldaten ligt aan de noordkant. Hier werden de maaltijden voor de gewone soldaten gekookt. Dat gebeurde met drie enorme ketels, die een inhoud van wel vier- tot vijfhonderd liter hadden. De kookketels werden met steenkolen gestookt. En wat werd er gegeten? Peulvruchten, stampot, soep en brood, pap, rijst met vis en dan begon je weer opnieuw aan de bonen. Een bekende maaltijd uit die tijd is *Rats, kuch en bonen*. De klikjes van de dag ervoor werden lekker door elkaar gestampt en dan geserveerd met wat oud brood en bonen, mmm!

Aan de noordkant waren de opslagplaatsen voor onder andere, buskruit, patronen en levensmiddelen. En het enorme waterreservoir: een ijzeren tank waar meer dan 86.000 liter water in kon. Aan de noordkant was ook de kantine en het waslokaal. Wassen? Heel belangrijk. Maar het ging er wel anders aan toe dan nu. Elke dag je gezicht en je nek, één keer in de week je voeten, één keer in de twee weken je lichaam. Zomers kon je altijd nog een duik in de Zuiderzee nemen. Aan de noordkant wordt het binnenfort afgesloten door *de escarpmuur*. Ook vanuit die gang kon een vijandelijke soldaat die in de droge gracht was onder vuur genomen worden.

Het hele fort heeft een betonnen dak. Beton was voor die tijd best modern maar het was wel hard nodig. De nieuwste soort granaat, de brisantgranaat, kon zo door het gewone metselwerk heen een gat slaan. Beton is veel sterker.

Om de twee geschuttorens heen

In het midden van het fort staan de twee geschuttorens. Om elke toren heen vind je de opslagplaatsen voor het buskruit, de kardoezen en de gevulde projectielen. En de vulruimtes: daar werden de kardoezen en projectielen gevuld met buskruit. Verder had je er het hijslokaal, daar werden die kardoezen met een lift omhoog gehesen, naar het kanon. Kardoezen zijn nodig om het projectiel af te vuren. Het zijn zakken gemaakt van linnen of saai, waarin buskruit werd gestopt. Saai is een schuin geweven wollen stof. Dat hijsen was zwaar en gevaarlijk werk. Die projectielen wogen wel 200 á 280 kilo. Ze moesten heel rustig en gelijkmatig omhoog gehesen worden. Dat gebeurde met hijskranen in de geschuttorens en de koepel. Alle soldaten die met buskruit werkten hadden witte overalls aan en moesten op houten klompen lopen. De ijzeren spijkers in de zolen en de ijzeren punten van hun *kissies*, hun soldatenschoenen, kunnen een vonk maken. Zo zou het buskruit kunnen ontploffen!

Al dat buskruit was natuurlijk erg gevaarlijk. Als er kortsluiting in de elektriciteitsleiding zou komen, zou een vonkje al genoeg zijn om het hele fort op te blazen. De verlichting in de ruimtes waar met buskruit werd gewerkt kwam daarom van olielampen. Die hingen in nissen in de muur. Voor elke nis zat een dikke plaat glas om het vuur goed af te schermen. Elke nis had ook een ventilatiekanaal, waardoor de warmte van de lamp goed weg kon. En een opening waardoor de zuurstof binnen kon stromen. Want zonder zuurstof kan er geen vuur, geen vlam ontstaan. Olielampen walmen erg. Daardoor werd het glas zwart van het roet. De lampen en de glasplaat werden constant goed onderhouden en schoongemaakt door de lampenisten. Zo had je daar altijd licht en het was veilig.

De communicatie in de commandopost

De commandopost stond tussen de twee geschuttorens in. Daarin zat de commandant om tijdens de schietoefeningen en in oorlogstijd, de geschutbemanningen te leiden. Door middel van spreekbuizen stond hij in contact met de mannen in de twee geschuttorens, bij het zoeklicht op de *contrescarpmuur* en van de dynamokamer.

Hoe ging dat nu precies? Een spreekbuis is een ijzeren pijpverbinding van ongeveer 3,2 cm dik. Beide kanten van de buis hebben een trechtervormig uiteinde. De uiteinden worden afgesloten door een fluitje. Als jij aan jouw kant het fluitje eruit haalt en je blaast in het gat van de trechter, dan blaast de

lucht door het fluitje aan de andere kant... en hoor je daar een fluittoon! Diegene die daar zit weet nu dat jij een boodschap voor hem hebt. Jij houdt je oor tegen de trechter. Hij haalt aan zijn kant het fluitje eruit en meldt zich. Als hij door de trechter praat, kan jij het horen. Zo kan je over en weer met elkaar praten. Op Pampus was er alles bij elkaar 280 meter aan spreekbuisverbindingen. Helemaal bovenin de commandopost was de observatiekoepel. De koepel kon door middel van een hefmechanisme een stukje opgeheven worden. De waarnemer kon dan door een smalle spleet naar buiten kijken om te zien of er een vijandelijk schip aan kwam.

De twee geschuttorens

Zo'n geschuttoren bestond uit drie etages. Op de bovenste etage stond de koepel. Elke koepel had twee kanonnen. De koepel stond op een cirkelvormige rail. Daarmee kon het 360° rond gedraaid worden. Het kostte ongeveer 6 minuten om een kanon te laden, richten, af te vuren en af te laten koelen. Dat betekende dat er elke anderhalve minuut een kanon kon worden afgevuurd. Een hele koepel, met draaischijf en al, woog iets van 650 ton. Dat is 650 duizend kilo. De stoommachines en olietanks op de begane grond, de werktuigen daarboven en dan die koepel met de twee kanonnen, het was allemaal heel massaal. Daar is nu niets meer van te zien. Als je nu op de plek van een geschuttoren staat, kijk je zo recht omhoog naar het nieuwe dak, dat de regen buiten moet houden. De kanonnen zijn in WO II door de Duitsers weggehaald en de rest is ook gesloopt. Nu zie je afgebrokkelde muren en als het even mee zit de zwaluwen, die graag hun nestjes maken in het fort.

De communicatie met de buitenwereld

Gerard Fritz seint met een telegraafstoestel in fort Edam. Dat doet hij ook nog geregeld op forteiland Pampus. Voor de foto heeft hij een soldatenuniform uit de Eerste Wereldoorlog aan.

Een telegrafist kon door middel van een telegraafstoestel (kortweg telegraaf genoemd) verbinding maken met de buitenwereld. De telegrafist zat in de telegraafkamer. Over de bodem van de zee lag van Pampus naar fort Durgerdam en naar fort Diemerdam een speciale grondkabel. Die kabel

verbond zo Pampus met het vasteland. In de telegraafkamer op Pampus zijn de rafelige uiteinden nog altijd te zien. Door die kabel kon een boodschap worden overgebracht.

De tekst werd in een code overgeseind. Aan de andere kant werd de code weer ontcijferd. Die codetekens maak je door een elektrische stroom in een bepaald patroon te onderbreken en weer in te schakelen. Als je je vinger op de seinsleutel van de telegraaf legt, gaat de stroom lopen en dat zorgt voor een piepsignaal. Als je je vinger weer loslaat is de stroom afgesloten en dan hoor je ook geen piep: stilte. Zo krijg je een afwisseling van korte en lange piepjes. Een goede telegrafist moest dus wel een beetje ritme gevoel hebben! De telegrafist aan de andere kant hoort deze reeks van piepjes en weet wat ze betekenen. Hij vertaalt het weer in woorden. Een korte piep wordt geschreven als een punt, een lange piep als een streep. Deze manier van seinen werd in 1835 door Samuel Morse uitgevonden. De code wordt naar hem genoemd (zie hoofdstuk 10 Begrippen). Dus als iemand het over 'morse' heeft dan weet je: dit gaat over die codes die je in korte en lange piepjes aan elkaar doorseint...de morsetekens.

Er is een code waar je waarschijnlijk al eens van gehoord hebt: SOS. Het wordt wereldwijd als noodsignaal gebruikt: 3 keer kort, 3 keer lang, 3 keer kort.

... — — — ...

Pas daarna bedacht men de betekenis van *Save Our Souls* (redt onze zielen) erbij, omdat dat zo mooi klinkt.

Later werd het telegraaftoestel van het fort vervangen door een Siemens telefooninstallatie. Die telefoon was verbonden met drie andere toestellen, een in het Fort Diemerdam, een op het Vuurtoreneiland bij Durgerdam en een in een houten keet tegenover de kazerne in Muiden. Voor het geval de stroom uit viel stond er nog een armseinmast op het dak van het fort. Het had twee houten armen die in vijf standen konden worden gezet. Daarmee konden 24 letters worden gevormd. De boodschap die zo werd doorgeseind was zichtbaar tot op 5 km afstand. Bij helder zicht en met een verrekijker zelfs tot op 12 km.

Verder konden de soldaten ook met vlaggen seinen, als alarmsein een granaat afvuren of vuurpijlen afsteken.

5 Hoe het vroeger was op Pampus

Soldaten in opleiding

De opleiding van de soldaten van de 4^e compagnie duurde ongeveer een half jaar. Marcheren leerden ze in Muiden op het plein bij de kazerne. En om te schieten gingen ze naar Laren. De soldaten stapten op de Gooische Stoomtram naar Laren en kwamen marcherend terug. Op Pampus oefenden ze in wachtlopen op het talud en door de contrescarpgang. Aan het eind van hun opleiding leerden ze ‘met scherp’ schieten met de kanonnen.

Oefenen met de kanonnen

Als het weer zover was dat de kanonnen afgeschoten werden, werd alle vissers gevraagd om het gebied rond het eiland te verlaten. Het hele gebied om Pampus heen werd afgesloten voor de scheepvaart. Op de toren van Muiderberg werd een grote rode vlag gehesen om de schepen te waarschuwen. De granaten werden uit het magazijn gehaald en gevuld met kruid. Dan werden ze naar boven getakeld en in de kanonnen geduwd. De gevulde kardoezen werden in het hijslokaal in de lift gezet en naar boven gehesen. Die kardoezen werden achter de granaten in de kanonnen geduwd. En dan kon het schieten beginnen. Een sleepboot van de marine trok een vlot over de Zuiderzee. Op het vlot wapperde een wit linnen doek. De soldaten moesten dit vlot zien te raken. Voor de mensen op de sleepboot was het niet gevaarlijk. Want tussen de boot en het vlot waarop opgeschoten werd, zat een sleeptros van wel 2 á 3 km lang. En er werd natuurlijk alleen onder leiding van hele goede artillerieofficieren geoefend.

Door de enorme luchtdruk die ontstond als het kanon werd afgeschoten konden de ramen in Muiden springen. Als het weer zover was ging in Muiden de omroeper rond om de bewoners te waarschuwen, zodat ze op tijd hun ramen konden openzetten. Tijdens het afvuren beten de soldaten op een stukje hout, om te voorkomen dat ze van schrik in hun tong zouden bijten. Doordat hun mond zo open bleef staan, voorkwamen ze ook dat hun trommelvlies barstte. Dat gebeurt namelijk als de druk op je oor van een kant ineens heel groot wordt. Dat houtje hadden ze aan een touwtje om hun nek hangen.

De Eerste Wereldoorlog

In 1914 brak de eerste wereldoorlog uit. Nederland vocht niet mee maar mobiliseerde wel alle soldaten. In heel Nederland werden er 177.500 soldaten opgeroepen. Op 1 augustus, de eerste mobilisatiedag, waren de soldaten van Pampus allemaal paraat op het forteiland, 216 mannen die samen leefden en werkten in het fort. Zij zouden dag en nacht op het eiland blijven, tot het einde van de oorlog in 1918. Het waren mannen die hun beroep en gezin opzij moesten zetten voor de oorlog. De een was boekbinder, de ander bakker of dokter. En nu kregen ze een nieuwe functie. Commandant, luitenant, sergeant, korporaal, kanonnier, werktuigkundige, machinedrijver, ziekenverpleger, telegrafist, lampenist, bediende in de kantine of het magazijn...

Net zoals de bouw van het fort een militair geheim was, bleef ook alles wat er gebeurde als het fort 'in vol bedrijf' was geheim. Er zijn ook maar weinig foto's of andere documenten van bewaard gebleven. Wel weten we dat er nooit is gevochten op het eiland. Niet in de eerste wereldoorlog en ook niet daarna.

Hoe lang nog op Pampus? (foto uit "Pampus, geschiedenis van een fort" van Cees Pfeiffer)

Tekenend is die ene foto uit 1914 met 27 soldaten erop. Ze staan wat ongeordend op een kluit. Sommigen roken een pijpje. Aan hun uniform kun je zien dat het soldaten zijn. Die ene met die witte jas is misschien de kok. Of hij had net met buskruit gewerkt. In het midden van de foto zie je een spandoek met de tekst "Hoe lang nog op Pampus?" De mannen verveelden zich dood op het eiland! De hele dag paraat zijn voor een vijand die niet komt valt niet mee. En ook in de vrije tijd was er niet veel te beleven. Op het eiland was nog niet eens ruimte om een partijtje te voetballen. Toen in 1918 de Eerste Wereldoorlog afgelopen was, verdwenen alle soldaten weer van het eiland. De soldaten van de Pantserfort-Artillerie die in Muiden gelegerd waren kwamen nog wel op Pampus om te oefenen.

Avond oefening op Pampus

In 1990 vertelt dhr. A. van den Busken in gesprek met de Pampus Post over zijn tijd als twintigjarige soldaat in Muiden in 1921.

"Als het weer het toeliet gingen we een of twee keer per week naar Pampus. Met de zeilbotter of met de Pampusboot. 's Morgens heen 's avonds terug. Geslapen heb ik er nooit. Er staat me nog duidelijk voor de geest dat we een keer met die grote Krupp-Gruson kanonnen een avond oefening hebben gehad. Dat was een heel gedoe. Eerst moesten we kardoezen uit het magazijn halen om de kanonnen te vullen. Daarna werden de granaten naar boven getakeld en kon het feest beginnen. De vissers werden verzocht om het gebied rond het eiland te verlaten, waarna een sleepbootje een vlot met daarop een witlinnen doek de Zuiderzee op trok. Daarna kregen we het bevel het vlot in de elektrische zoeklichten te vangen, de reuzenkanonnen te richten- dat ging overigens langzaam maar wel hydraulisch- om vervolgens op de kapitein te wachten die bevel gaf om te schieten. Alles bij elkaar duurde het wel even voor het grote moment daar was. En als er geschoten was duurde het zeker vijf minuten voordat de kanonnen afgekoeld waren".

Het leven van de fortwachters

In de tijd dat de soldaten alleen maar overdag op Pampus kwamen, werd het eiland bewoond door fortwachters. Zo'n fortwachter was in die tijd natuurlijk een beroepsmilitair. Een belangrijke voorwaarde was dat hij getrouwd moest zijn. Goed bekeken, want helemaal in je eentje de koude winters op Pampus doorbrengen is iets te veel van het goede.

Alida Alberts met zoon Harm (foto Peter Claesen)

Een van die families was de familie Alberts. Van 1929 tot 1933 was Harm Alberts fortwachter op Pampus. Hij woonde met zijn gezin in een stenen huisje op de Zuidkant van het eiland.

Zijn vrouw Alida maakte in die tijd veel foto's met haar Kodakboxje.

In het houten huisje woonde de sergeant/korporaal-stoker Van der Wagt en zijn familie.

Als het na een flinke vorstperiode weer gaat dooien kan bij grote bevroren wateroppervlakten zoals de Zuiderzee kruierend ijs ontstaan. Als er over zo'n uitgestrekt ijsveld een harde wind gaat waaien komen er door de dooi makkelijk grote stukken ijs los van elkaar. Deze ijsschotsen kunnen door een harde storm soms wel meters hoog tegen de wal en de dijken opgestuwd worden. Dit is kruierend ijs.

Sergeant van der Wagt bij het kruierend ijs (foto uit "Pampus, geschiedenis van een fort" van Cees Pfeiffer)

Op deze foto, gemaakt in de strenge winter van 1931/1932, zie je het kruierend ijs gevaarlijk dicht bij de huisjes op het eiland komen. Sergeant Van der Wagt staat als een echte militair klaar om de ijsbergen met munitie op te blazen, voor het geval ze nog verder het eiland op zouden kruien. Maar kort daarop draaide de wind gelukkig en was het gevaar geweken.

Vader en zoon Smolders (foto uit "Pampus, geschiedenis van een fort " van Cees Pfeiffer)

Nog een mooie foto is die van beroepsvisser Hein Smolders en zijn zoon Marinus, in diezelfde koude winter. Ze naderen Pampus over de dichtgevroren Zuiderzee vanuit Muiden met een grote houten slee met boodschappen voor de families op het eiland.

In 1990 beschreef Alida Alberts het dagelijks leven op het eiland voor de mensen van Stichting Pampus. In het fort was wel elektriciteit, maar niet in de huisjes. En er was geen gas en geen

waterleiding. De verlichting was met olielampjes, gekookt werd er op een zelfgemaakt kolenfornuis, het water kwam uit een pomp die in de keuken stond. Als de put leeg raakte haalden ze water uit het waterbassin in het fort. Wilde je het op Pampus volhouden dan moest je wel heel zelfwerkzaam zijn. Iets waar de soldaten zo hun eigen ideeën over hadden. Jaren later, toen Pampus zijn militaire status had verloren en de fortwachter vrijuit kon praten, vertelde Alberts het volgende verhaal. Tijdens een inspectieronde viel het de sergeant-majoor op, dat er in het deksel en de wand van het jenevervat allemaal kleine spijkergaatjes zaten. Hij liet het vat openmaken en zag wat hij al vermoedde: het reservevat was tot de helft leeg. “Wat deden die knapen”, zegt Alberts. “Ze pulkten een strootje uit hun matras, prikten met een spijker een gaatje in het vat en slurpten door het rietje jenever. Toen het peil in het vat zakte, moesten er steeds meer gaatjes worden gemaakt. Smakkers waren het, die jongens. Toen de sergeant het bij de kapitein rapporteerde heeft het gedaverd dat het schalde in de smalle fortgangen. Nu was het soldij van die bezetting niet om over naar huis te schrijven: zeven dubbeltjes in de week, daar kocht je niet veel voor.”

Pampus verlaten

De Afsluitdijk

Om het land te beschermen tegen grote overstromingen werd de Afsluitdijk gebouwd. Door deze dijk werd de Zuiderzee afgesloten van de Waddenzee en vanaf dat moment heet de Zuiderzee het IJsselmeer. In 1932 was de afsluitdijk klaar. Sindsdien kunnen grote oorlogsschepen ook niet meer via de Noordzee doorvaren naar Amsterdam. Het forteiland Pampus had geen functie meer... In 1933 verlieten de laatste fortwachters Pampus. Vanaf die tijd was het eiland onbewoond.

De Tweede Wereldoorlog en daarna

Tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben er een tijdje Duitsers op het eiland gezeten. Ze bouwden er een luisterpost om het radioverkeer van de geallieerde luchtvloot te kunnen volgen bij hun bombardementen boven Duitsland. Ook hebben ze de twee koepels opgeblazen en omgesmolten om het te gebruiken voor oorlogsmateriaal.

Een Duitse soldaat bij de kanonnen (foto Peter Claesen)

Veel spullen werden gesloopt en weggehaald van het eiland. Eerst door de Duitsers en later door de Nederlanders. De Muidenaren namen van het eiland de houten kozijnen mee om ze in de Hongerwinter op te stoken. De mooie tegeltjes van het fort (hier en daar is er nog een enkel tegeltje te vinden) zijn gesloopt en werden in de keukens en badkamers in Muiden hergebruikt. Zo brokkelde het fort steeds verder af. Het eiland verwilderde. Na de oorlog kwamen de mensen naar het eiland om even aan te leggen en wat rond te zwerven of om te feesten. In de jaren 60 werden er veel hippiefestjes gehouden. Daar zijn al die *graffiti* 's, al die afbeeldingen en teksten op de muren die je hier en daar tegen komt nog van. De graffiti wordt niet weggehaald want het geeft ons een beeld van de geschiedenis van Pampus. En verder? Een Amsterdamse juwelier heeft een keer een zak met zilveren munten begraven op Pampus. Hij nodigde zijn vrienden uit om te komen zoeken. De schat is nooit gevonden. En er schijnt wel eens, in een koude winter, een kluizenaar op Pampus te hebben gewoond, in de onderaardse gangen.

6 Van wie is Pampus?

Pampus in bezit van de staat

Pampus was in het begin van haar bestaan eigendom van het Ministerie van Defensie. Maar toen het als forteiland geen nut meer had, kregen de mensen allemaal zo hun eigen ideeën. Zo'n onbewoond eiland spreekt erg tot de verbeelding. En je kunt er natuurlijk ook nog van alles bijbouwen! In 1952 had de Heer Lindbergh, directeur van Lindbergh Touringcars NV, wel zin om het eiland te pachten of te kopen. Hij wilde er een zwembad bouwen, een jachthaven, en een restaurant. In 1958 dient de Koninklijke Alpinisten Vereniging een plan in om een 'oefenrots' voor bergbeklimmers op Pampus te bouwen. Die vergunningen zijn niet verleend.

In 1959 droeg het Ministerie van Defensie het eiland over aan het Ministerie van Financiën. Vanaf dat moment valt het eiland onder de zorg van Domeinen Roerende Zaken, meestal gewoon Domeinen genoemd. In die tijd is al het staal en ijzer en alles wat geld opbracht gesloopt en verkocht. In heel Nederland werden de onontplofte granaten van de Tweede wereldoorlog verzameld en op verschillende plekken tot ontploffen gebracht. Pampus was daar een van. Daar heeft het eiland zeven kraters aan te danken. Het fort, al of niet legaal, gesloopt, het eiland gebruikt als handige plek om veilig van alle rondslingerende explosieven af te komen... Waar zou dit eindigen?

Toch leefde ook nog steeds het plan om iets moois van het eiland te maken. In 1966 vraagt de minister van Financiën aan de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders om het eiland te beheren en er een 'recreatieve bestemming' voor te vinden. Pampus moet een plek worden waar mensen in hun vrije tijd een leuke tijd kunnen hebben. Maar dat gaat allemaal niet zo vlot. Het eiland is al die tijd onbewoond. Omdat de plannen nooit echt uitgevoerd werden, wordt het eiland steeds bouwvalliger. Mensen komen en gaan. Sommigen nemen een 'souvenir' uit het fort mee. Het forteiland is een ruïne geworden waar iedereen zijn rommel achterlaat. In 1985 wordt het eiland door een paar honderd zeeverkenner opgeruimd. Op 15 juni van dat jaar wordt Pampus overgedragen aan de minister van Verkeer en Waterstaat, Neelie Smit-Kroes.

Stichting Pampus

Gelukkig waren er steeds meer mensen die het eiland een warm hart toedroegen en inzagen wat voor een bijzondere plek het is. Een plek met een grote historische waarde en een heel eigen karakter. Bert Kuiper, de burgemeester van Muiden, Simon Luitse en Wiebe Hofman vonden dat er iets aan gedaan moest worden. Samen met Cees Pfeiffer, Jan Geesink en Piet Jan Oosthoek richtten ze op 15 september 1986 de stichting Pampus op. Het doel is om het eiland te kopen, op te knappen, en goed te beheren. En het open te stellen voor bezoekers.

Op 20 februari 1990 is het zo ver. Voor 50.000 gulden (4) koopt de Stichting Pampus het forteiland van de Nederlandse Staat. Zo breekt er voor Pampus een hele nieuwe tijd aan. Een paar weken lang is het leger weer op het eiland. Dit keer met een oefening 'puinruimen'. Dat is hard nodig. Op oude foto's kun je goed zien wat een bouwval het fort was geworden.

Het leger komt puinruimen (foto uit het foto-archief van Stichting Pampus)

Het forteiland heeft nog steeds een sterke aantrekkingskracht op de mensen. Als de Stichting Pampus een fortwachter zoekt reageren er zelfs 160 mensen die dat willen worden. Jan Broekhof wordt in mei 1991 de nieuwe beheerder. Eindelijk is het eiland weer bewoond! In die maand kreeg de nieuwe fortwachter onverwachts bezoek van koningin Beatrix, prins Claus en prins Willem Alexander. Net toen hij zijn avondeten aan het opwarmen was. Natuurlijk kregen ze een rondleiding van hem. Op zaterdag 8 juni 1991 wordt het eiland voor het eerst in zijn bestaan opengesteld voor publiek. In dat seizoen bezoeken zevenduizend mensen het eiland. In het tweede seizoen zijn het er al bijna twintigduizend. In juli 2004 werd de 300.000ste bezoeker op Pampus verwelkomd.

7 Hoe het nu is op Pampus

De fortwachters

Dat wat de Stichting Pampus wilde bereiken is gelukt. Het eiland wordt goed beheerd en elk jaar komen er weer duizenden mensen het eiland bezoeken. Er is van alles te zien en te doen op Pampus. In de vakanties worden er piratenspeurtochten georganiseerd en in de zomer avonden met jazzmuziek en een 'Drijf In' Bioscoop.

Het Pampus Paviljoen is het restaurant van Pampus. Vanaf het terras heb je een prachtig uitzicht over het water. Vogels spotten of Moederdag vieren? Het kan allemaal op Pampus. Elke dag worden er rondleidingen door volwassenen gegeven. Voor speciale dagen is er nu ook *Gids voor Kids*: kinderen die de bezoekers van het fort rondleiden.

In 2011 is het nieuwe bezoekerscentrum geopend. In verschillende ruimtes van het fort kun je een interactieve ontdekkingsreis maken. Door middel van spannende spelletjes en bijzondere projecties leer je meer over de geschiedenis van het forteiland en de Stelling van Amsterdam.

In 1997 werden Nanette Elfring en Eric Creemers de fortwachters. In die tijd kwamen er ongeveer 24.000 bezoekers per jaar. Dat is best veel maar Nanette en Erik hadden toen nog de tijd om zelf de kaartjes af te scheuren en de kopjes koffie in te schenken. Mensen vroegen wel eens of ze er niet eenzaam waren maar nee, ze kregen natuurlijk juist veel bezoek. Ook wel eens onverwachts. Zo werd er een keer op een zomeravond op de deur geklopt. Toch gek als je op een eiland woont. Twee mensen, doodop en drijfnat, waren aan komen zwemmen. Hun zeilboot was omgeslagen. Toen ze hun boot weer omhoog hadden getrokken was die zonder hun verder gezeild. Dat kon omdat het zeil nog vast stond en de wind er weer grip op kreeg... Ze hadden uren gezwommen en kwamen gelukkig net voor het donker werd bij Pampus aan. Of de jongens die in Muiden waren gaan stappen en 's nachts in hun T-shirtjes in een motorbootje weer terug voeren naar Amsterdam. Ineens kwam de mist op zetten en konden ze niets meer zien. Heel gevaarlijk. Een groot schip zou ze niet kunnen zien en had ze zo kunnen overvaren. Na veel rondjes varen kwamen ze bij een baggerboot die daar stil lag en daar hebben ze zich aan vastgebonden. Toen het licht werd zagen ze Pampus liggen en zijn ze er naar toe geroeid. Daar klopten ze om 5 uur 's ochtends aan om benzine te vragen. In die tijd had je nog geen GPS, waarmee je kunt zien waar je je bevindt en welke kant je op moet varen. Ook voor de fortwachters was het wel eens spannend als ze na een avondje stappen weer naar het eiland voeren en de mist op kwam zetten. Voor Nanette en Eric was het leven op Pampus een bijzondere tijd. Zorgen voor het fort en voor alle bezoekers en vrijwilligers van Pampus en leven midden op het water, midden in de natuur. Pampus is een plek waar ze veel hebben meegemaakt en geleerd.

Fortwachters Maartje Terwindt en Kris Van de Voorde

In 2008 zochten ze twee geschikte opvolgers. De mensen die zich hiervoor opgaven moesten in een wedstrijd bewijzen hoe geschikt ze waren om fortwachter van Pampus te worden. En dat werd uitgezonden op de televisie. Een hele bijzondere manier van solliciteren! Misschien heb je het programma “Slag om Pampus” wel gezien. Maartje Terwindt en Kris Van de Voorde bleken na acht weken spannende televisie de beste kandidaten om het fort te gaan beheren. Sinds 2008 zijn zij de nieuwe fortwachters. Zij wonen in het witte huisje met het rode dak op Pampus. Ze hebben veel verschillende taken. Het leven van een fortwachter is in de loop van de tijd steeds ingewikkelder geworden. Er komen per jaar tienduizenden bezoekers langs en die willen graag een rondleiding en lekker eten. Er worden veel leuk evenementen georganiseerd. Daarbij hebben ze de hulp van nog een paar fortwachters, van medewerkers die vanuit de walbasis in Muiden werken en nog negentig vrijwilligers.

Gidsen door het fort, achter de bar staan, op het kantoor werken, het fort onderhouden, het groen op het eiland in toom houden, evenementen organiseren, ga maar door, het gebeurt allemaal. Het is een echte bijenkorf. Op Pampus is geen dag hetzelfde. Maartje en Kris wonen met hond Julius in de witte fortwachterswoning op het eiland. Op 21 juli 2010 is hun zoon Olivier geboren.

Julius (foto Jacqueline Bernsen)

Hun leven als fortwachter is vol uitersten. Overdag stroomt het eiland vol bezoekers. Om dat allemaal goed te laten verlopen zijn de fortwachters de hele dag druk met allerlei zaken. Dan, als de laatste veerboot met bezoekers en vrijwilligers is vertrokken, keert de rust terug. Maartje, Kris en hun zoon Olivier hebben voor even het rijk voor zich alleen. Hond Julius mag los en kan naar hartenlust over het eiland rond rennen. Als ze een avond uit willen pakken ze de Pampusvlet of de

rubberboot naar Muiden of Amsterdam. Op sommige avonden worden er bedrijfsfeesten, diners of publieksevenementen op het eiland georganiseerd, zoals de Drijf In bioscoop of een concert. En dat betekent extra werk voor de fortwachters. Tenten en stellages opbouwen, feest ondersteunen en alles weer afbouwen. In de zomer is geen dag hetzelfde en eenzaam is het al helemaal niet.

's Winters is het leven tegenovergesteld. Er zijn geen veerdiensten met bezoekers. Op dinsdag komen er nog wel vrijwilligers klussen want er is nog van alles te doen. Zoals het Pampus Paviljoen schoonmaken en opnieuw in de verf zetten, het fort en de elektriciteit onderhouden, de stijgers opknappen of een afbrokkelend muurtje metselen. De klussers worden met de werkboot opgehaald. Als het flink mist vaart de stuurman op de radar. Daarop kan je precies zien waar Pampus ligt en welke richting je zelf op vaart. Gelukkig maar want Pampus is een piepklein eiland waar je met dichte mist ongemerkt voorbij vaart en wie weet waar je dan terecht komt! Als het zo hard vriest dat zelfs het water van het IJmeer bevroest, dan kan er geen boot meer varen. Dan ligt alles helemaal stil. En dan wordt het spannend.

Maartje vertelt over hun eerste drie winters op Pampus

Winter 2008-2009 "Met vrienden vierden we kerst op Pampus en de winter was duidelijk in aantocht. We waren in dubio: spullen en schaatsen pakken en naar vaste wal, of spelletjes, films en eten hamsteren en goed voorbereid op het eiland blijven. We hebben na een tijdje wikken en wegen de laatste optie gekozen, en dat was heel bijzonder! Na een paar dagen waren de leidingen van de watertank bevroren en hadden we geen stromend water meer maar dat was geen probleem. We hadden een grote voorraad drinkwater containers, waar we zuinig mee hebben gewassen en gekookt. De wc's spoelden we door met water dat we met een puts via een wak uit het IJsselmeer haalden. Het was rustig en knus. Na een dag of zes en heel veel ijsnieuws op TV dachten we dat wij misschien ook wel nieuwswaardig waren en een leuk item zouden vormen tussen alle ijszeilers en speculaties over wel of geen Elfstedentocht. Het was voor het eerst in twaalf jaar dat er zoveel ijs lag. We belden een krant. Na een kwartiertje praten met de journalist hing hij vrolijk op met de woorden: hier kan ik wel wat mee.

De volgende morgen om 08:00 uur belde de broer van Kris: of het wel goed ging op het eiland? Hij had een krant gehaald en in koeienletters op de voorpagina de kop "Fortwachters in Nood" gelezen. En hij was niet de enige. Landelijke dagbladen, radio- en televisiezenders belden ons aan de lopende band. Zelfs de luchtmacht belde of we hulp nodig hadden. Ineens waren we niet meer zo alleen op een eiland maar stonden we heel erg in contact met de wereld. Iedereen was bezorg door dit toch wel aparte verhaal. We stonden iedereen te woord en belden tussendoor onze moeders om te vertellen op welke radio zender ze ons konden horen. Waarschijnlijk hadden de nieuwszenders een paniekverhaal verwacht, maar we waren vrij nuchter als ik terugdenk. Uiteindelijk spraken we met de luchtmacht af dat ze water en hondenbrokken zouden brengen. Diezelfde middag om 15:00 kwamen er twee helikopters aanvliegen: een hele grote 'Tour of Duty' heli en een kleintje met pers: Telegraaf en SBS6 – Hart van Nederland. Defensie blij want hun trainingsvlucht werd een nuttige vlucht, pers blij met de live beelden van die twee fortwachters op de eilandje middenin een bevroren IJsselmeer. Het leek wel een poolgebied. De volgende dag weer voorpagina nieuws: Fortwachters gered. Wat een klein telefoontje met de krant wel niet voor effect had... We waren totaal verbaasd door alle aandacht. Die nacht erna vror het 15 graden onder nul en dat bracht een bijzondere verandering mee. Een tijd lang was het ijs te dun om overheen te lopen en te dik om doorheen te varen, dus konden we niets, maar nu leek het dik genoeg. We belden met de ijsmeester in Muiden, en pakten meetlint, accuboer, wanten, mutsen,

sjaals, eten, touw, camera en nog wat veiligheidsspullen en begonnen aan een avontuur: wandelen naar de overkant! Drie kwartier later konden we bijna voet aan wal in Muiden zetten. Het was spannend of we het echt gingen halen. En ineens zaten we een klein kwartier later in 'Ome Ko' aan de glühwein. We belden het ANP dat we de overkant gehaald hadden en gingen naar Amsterdam, eindelijk vrienden opzoeken en gezellig naar een barretje. De broer van Kris belde weer: He BN'ers! Ik hoorde op het 8 uur journaal dat jullie naar de overkant zijn gelopen!

In de winter van 2009 - 2010 raakten we weer ingevroren, dit keer was ik zwanger en duurde het vrij lang. SBS 6 maakte weer een winters item. We zijn zodra het kon het eiland afgegaan en naar Vietnam vertrokken. Daar zagen we via internet dat het ijs varen naar Pampus nog wekenlang onmogelijk heeft gemaakt

En in de winter van 2010 - 2011 was het al raak rond Sinterklaas en met Kerst. Knus met z'n drietjes onder de boom, op een eiland met een fort, afgesloten van de wereld door kilometers ijs. Ongetwijfeld een van de weinige mensen in Europa, of misschien in de hele wereld, in zo'n situatie. Uiteindelijk zijn we achter een ijsbreker naar Amsterdam gevaren met kind en hond en vakantietassen vol zonnige kleren en schaatsen en winterkleren en hebben we drie weken op de wal gewoond en Pampus heel erg gemist. Zodra we terug konden zijn we teruggegaan en hebben de zonnebrand voor een zonnig eiland in onze tas gedaan."

Waar zijn de fortwachters de hele dag zo druk mee bezig?

Voor gewone landrotten die geen museum runnen is het waarschijnlijk niet goed voor te stellen wat er allemaal bij komt kijken om dit museumeiland draaiende te houden. Er is een fort, een bezoekerscentrum, een restaurant en het eiland zelf. Alles moet onderhouden en ontwikkeld worden. Ook de aggregaten en de vaartuigen die gebruikt worden voor de dagelijkse overtochten naar de vaste wal. Verder is er een kok en een cateraar die zorgen voor het eten in het restaurant. Schippers die de mensen overvaren. Honderd vrijwilligers die rondleidingen geven, achter de bar staan, gras maaien, snoeien, verven en allerlei andere klussen doen.

Kris en Maartje hebben de taken verdeeld. Kris is verantwoordelijk voor de schepen, de aggregaten – de machines die de elektriciteit opwekken - en alle overige machines. Dus ook voor al het onderhoud eraan, dat het gebeurt, en op tijd gebeurt. Hierin wordt hij vaak bijgestaan door vrijwilligers. En, je raadt het al, hij moet er ook voor zorgen dat het hele klussenteam van vrijwilligers gesmeerd loopt. Verder is hij verantwoordelijk voor het fort, de steigers en de bevoorrading van het restaurant en voor de *logistiek* - Kris moet goed plannen en zorgen dat de juiste mensen voor de klus op het goede moment op de goede plaats komen. En dat alle spullen die er nodig zijn op tijd besteld en afgeleverd worden. En of er nog genoeg water in het reservoir is, dat soort dingen.

Maartje is verantwoordelijk voor de organisatie van publieksevenementen zoals de piraten in de herfstvakantie, gids voor Kids, de Drijf In bioscoop en de souvenirwinkel. Verder doet ze de administratie en de kas – al het geld dat binnenkomt en uitgegeven wordt. Ze houdt zich bezig met de PR – hoe hou je het publiek op een leuke manier goed op de hoogte van wat er op Pampus gebeurt. Ze is ook verantwoordelijk voor de educatie - wat is er op Pampus voor kinderen te leren en te ontdekken en hoe bied je het aan. Samen zijn Maartje en Kris verantwoordelijk voor het restaurant en de barmedewerkers, hygiënerregels, veiligheid, planning, enzovoort. En samen met de vrijwilligers

ontvangen ze allerlei gasten. Ze denken na over allerlei dagelijkse zaken maar ook over de toekomst van Pampus op de lange termijn.

Zo zie je maar, die fortwachters hebben een hele afwisselende hoeveelheid aan taken en bezigheden. Ze zijn als het ware kapitein en duizendpoot van een schip dat nooit zal varen maar waar wel duizenden mensen per jaar een dagje aan boord komen omdat het er zo leuk en bijzonder is.

8 Mensenlevens verweven met Pampus

Simon Stevin

Simon Stevin, geboren in 1548 in Brugge, was wiskundige, natuurkundige en ingenieur. Hij bedacht ook nieuwe Nederlandse woorden die we nu nog gebruiken, zoals *wiskunde*. In alle andere talen lijkt het woord voor wiskunde op het Latijnse woord *mathematica*. Simon Stevin heeft veel ontdekkingen op zijn naam staan. Hij leefde lang voordat Pampus gebouwd is. Maar zonder mensen zoals hij, die zich verdiepten in waterbouwkunde en vestingwerken, was zo'n fort als Pampus nooit gebouwd.

Rond 1590 was hij militair adviseur van prins Maurits van Nassau. Simon Stevin paste de militaire versterkingen aan de nieuwe vuurwapens aan, die een andere projectielbaan hadden dan de oude kruisboog. Die ontwerpen staan beschreven in zijn boek *De Stercktenbouwing* (1594).

Claude Murray

Claude Murray (foto Peter Claesen)

Claude Murray was een Amerikaanse luitenant-vlieger in de Tweede Wereldoorlog. Op 6 oktober 1944 vloog hij in zijn P 38 Lightning op een verkenningsmissie naar Hamm in Duitsland. Hij was toen 23 jaar. In de buurt van Arnhem werd zijn vliegtuig aangeschoten door Duitse jachtvliegtuigen. Gelukkig wist hij zijn brandende vliegtuig nog tot het IJsselmeer in de lucht te houden... Hij belandde in het IJsselmeer en na uren peddelen met de hand in zijn opblaasbootje bereikte hij de wal van Pampus. Daar viel hij in slaap. De volgende ochtend zag hij vissers maar het lukte hem niet hun aandacht te trekken. Daarop besloot hij met hulp van een plank naar de kust te roeien. Onderweg werd hij opgepikt door de Muider visser Jan Dobber. Hij kon onderduiken bij de familie Roozendaal. Als 'doofstomme' boerenknecht Jan Smit overleefde hij zo de oorlog. Na de oorlog is de familie Roozendaal bij hem te gast geweest in Amerika. In oktober 1990 was Claude Murray nog een keer terug op Pampus. Een geweldige ervaring vond hij het, "I love it. I love to be here!" In mei 2009 is hij overleden.

Jet de Jonge

Jet de Jonge, geboren in 1928, herinnert zich een koude winter in de jaren vijftig. Het hele IJsselmeer was bevroren. Voor de mensen die geen bootje hadden, was lopen over het ijs een ideale manier om een keer een kijkje te kunnen nemen op Pampus. En dat deed Jet samen met haar man en nog meer mensen uit Muiden. Op het eiland troffen ze een grote rotzooi aan, het was er een chaos. Later ging haar man Tom de Jonge rondleidingen geven in het fort. Allemaal onofficieel, dit was lang voordat de Stichting Pampus werd opgericht. Een schipper zette hen af op het eiland en ging dan zelf ergens in de buurt voor anker. Even letterlijk en figuurlijk voor Pampus liggen. Jet ging altijd met haar man mee om te helpen op het eiland. Met schilderen, ramen schoonmaken, afwassen en koffie zetten voor de vrijwilligers en de gidsen. Er was een klein hokje met een gastelletje. De bezoekers namen hun eigen drinken en eten mee. In een van de eerste jaren van de Stichting Pampus kwam er een groep jappers het fort bezoeken. Opeens waren ze allemaal verdwenen. Zo groot is het eiland niet en je gaat echt niet zwemmend terug. Waar zijn al die jappers toch gebleven? Ineens kwamen ze allemaal uit het fortwachtershuisje. Ze hadden geen idee dat het privé terrein was...

Jet komt nog steeds elke dinsdag op Pampus om de lunch van de werkploeg te verzorgen.

9 Om Pampus heen

In al die jaren is niet alleen het forteiland zelf veranderd, ook de omgeving van het eiland is veranderd. Misschien zag je vroeger als je voor de ondiepte Pampus lag in de verte de Westerkerk. En dichterbij de molens die toen rond de stadsmuur van Amsterdam stonden. Dat zou wel leuk zijn om te weten!

Hoe zag in de tijd van de VOC de skyline van Amsterdam er vanaf Pampus precies uit?

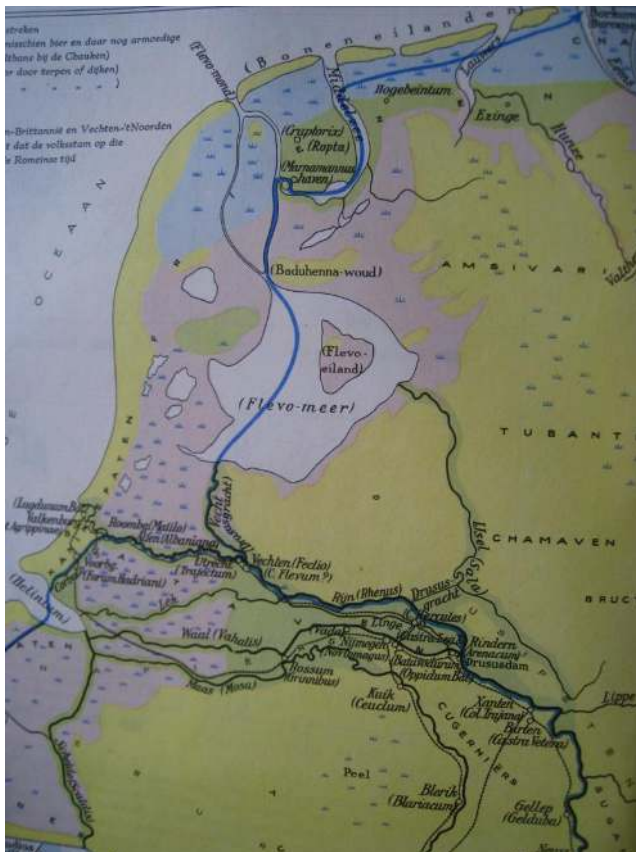
Nu kun je in ieder geval bij helder weer vanaf het dak van het fort ver om je heen kijken. De horizon rond het eiland Pampus geeft je een kijkje in de tijd, in de geschiedenis van Nederland.

Ten noorden van Amsterdam ligt Ransdorp. De stompe toren van Ransdorp staat er al vanaf 1542.

Nog steeds is die toren een mooi herkenningspunt. Verder zijn er veel hoge gebouwen en bruggen in en rond Amsterdam bijgekomen. Ten noordoosten van Pampus ligt zelfs een heel nieuw stuk land in het IJsselmeer. Net zoals ook het eiland Pampus door de mensen is aangelegd, is de provincie Flevoland door mensen gemaakt. In de verte zie je Almere liggen, een stad op Flevoland.

De naam van de provincie Flevoland is afgeleid van Lacus Flevo, Flevomeer, zoals de Romein Pomponius Mela het meer in 44 na Chr. noemde. Deze geograaf beschrijft in zijn boek *De Chorographia* het watergebied waar Pampus in ligt: “De noordelijke tak van de Rijn verbreedt zich tot het meer Flevo, dat een eiland met de zelfde naam ontsluit en daarna als een normale manier naar zee vloeit”.

Op deze landkaart is dat goed te zien.

Kaart van Nederland in de Romeinse tijd (uit de “Grote Historische Atlas” van H. Hettema JR.)

De noordelijke tak van de Rijn is de rivier de Vecht, die vroeger de 'A' genoemd werd. Uit het Flevomeer is geleidelijk aan de Zuiderzee ontstaan. Het Flevo-eiland is verdwenen, al kan het zijn dat Urk en Schokland er overblijfselen van zijn.

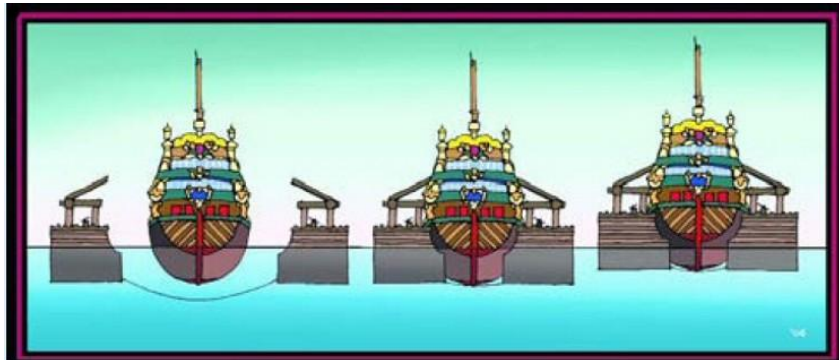
Voor Pomponius Mela moet het door mensen gemaakte land, op de plek waar het Flevo-eiland vroeger lag, wel zo iets als het achtste wereldwonder zijn.

We zijn benieuwd wat jij allemaal ziet, als je het eiland Pampus bezoekt en de horizon afspeurt vanaf het dak van het fort.

10 Begrippen

Scheepskameel

Het scheepskameel is in 1688 uitgevonden door de Amsterdammer Meeuwis Meendertzoon Bakker. Zo'n scheepskameel bestond uit twee drijvers. Eerst werden de drijvers voor een deel met water gevuld. Daardoor werden ze zwaarder en komen ze dieper in het water te liggen. De ene drijver lag aan bakboord (scheepstaal voor links) en de andere aan stuurboord (rechts) van het schip dat opgeheven moest worden. Met dikke trossen touw, die ook onder het schip door liepen, werd het koopvaardijship tussen de twee drijvers in gebonden. Daarna werd het water uit die drijvers, uit die twee helften van het scheepskameel, gepompt. Zo werden de drijvers weer lichter en kwamen ze weer hoger te liggen. En zo kwam ook het schip dat tussen hen ingebonden was mee omhoog. Eén tot anderhalve meter hoger was genoeg om het schip over de ondiepte heen te kunnen varen.

(foto Kombuispraat.nl)

Pampus

Waar de naam *Pampus* vandaan komt en wat het woord betekent weten we niet precies. Het zou kunnen zijn dat het is afgeleid van het Scandinavisch-Duitse woord “Pampoy”. Dat werd gebruikt om een ondiepte aan te duiden.

In 1896 werd er een geul door de zandbank gegraven. Ook de grote schepen konden nu gewoon doorvaren. Vanaf dat moment hoefde geen schip meer *voor Pampus te liggen*. Het wachten was voorbij.

Gulden

Tot 2001 was de gulden de Nederlandse munteenheid. Op 1 januari 2002 werd in Nederland de euro ingevoerd. Net als bij de tien andere Europese landen: België, Duitsland, Luxemburg, Oostenrijk, Spanje, Frankrijk, Ierland, Italië, Portugal en Finland. Een euro is gelijk aan 2,2 gulden.

Morse

De Amerikaanse uitvinder Samuel Morse maakte een alfabetcode die nog steeds veel gebruikt wordt: de Morsecode. In mei 1844 verzond hij het eerste bericht tussen Washington en Baltimore.

A	B	C	D
• -	- • • •	- • - •	- • • •
E	F	G	H
•	• • - •	- - •	• • • •
I	J	K	L
• •	• - - -	- • -	• - • •
M	N	O	P
- -	- •	- - - •	- - - •
Q	R	S	T
- - • •	• • •	• • •	-
U	V	W	X
• • -	• • • -	• - - -	- • • •
Y	Z		
- • - -	- - • •		

Dankwoord

Maartje Terwindt, fortwachter van Pampus, kwam met het idee om dit stuk te schrijven. Ik dank haar voor de fijne gesprekken, die niet altijd over dit verhaal gingen.

Veel informatie en foto's zijn uit het boek "Pampus, geschiedenis van een fort" van Cees Pfeiffer en uit het "Handboek voor de Pampusgids" van Peter Claesen. De foto op het titelblad is van Harm Hasenaar. Hartelijk dank voor het gebruik. Van alle andere foto's is zo goed mogelijk toestemming gevraagd aan de oorspronkelijke eigenaars. Ook dank aan marconist Ger Fritz en de gidsen en klussers van Pampus.

Speciale dank aan Peter Claesen, voor de antwoorden op al mijn vragen over het soldatenleven op Pampus.

Jacqueline Bernsen, januari 2013